HAYVONOT DUNYOSI BILAN BOG‘LIQ URF-ODAT VA MAROSIMLAR.

Yo‘ldoshev Bobur Rustam o‘g‘li
TIPU TIPU “Ijtimoiy fanlar va jismoniy tarbiya” kafedrasi o‘qituvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.19816560

ANNOTATSIYA

Maqolada O‘zbek xalqining tabiat va hayvonot dunyosi bilan bog‘lik urf-odat va qadriyatlari, ularning xalq hayotidagi o‘rni va ahamiyati haqida ochib berilgan. O‘zbek xalqining bayram va marosimlari etnologik jihatdan tahlil qilingan.

KALIT SO‘ZLAR

Qadriyatlar, urf-odat, marosimlar, Turkiy xalqlar, totem, to‘y, O‘rta Osiyo, ot, bo‘ri, ko‘pkari

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются основные принципы развития Нового Узбекистана, их сущность и содержание с философской точки зрения. Основы развития Узбекистана многогранны и взаимосвязаны, проводится научно-теоретический анализ.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

Ценности, обычаи, ритуалы, тюркские народы, тотем, свадьба, Центральная Азия, лошадь, волк, олень-мул

ABSTRACT

The article discusses the main principles of the development of New Uzbekistan, their essence and content from a philosophical perspective. The foundations of Uzbekistan's development are multifaceted and interconnected, and the scientific and theoretical analysis is carried out.

KEY WORDS

Values, customs, rituals, Turkic peoples, totem, wedding, Central Asia, horse, wolf, mule deer

Tadqiqot natijalari: Insoniyat yaratgan moddiy va ma'naviy madaniyat yaxlit bir butunlikni tashkil etadi. Din, tarix, falsafa, qadriyatlar, urf-odat va marosimlar shu muazzam daraxtning shoxlari, xalq; ijodi, dunyokarashi va fikriy kashfiyotlari esa uning ildizidir. Tabiat bilan bog‘liq bayramlarning aksariyati tabiatning fasllar yoki ob-havo bilan bog‘liq bayramlari hisoblansa boshqa bayramlarga tabiatning bazi qismlari bog‘liq hisoblanadi. Masalan o‘zbeklarda qadimdan to‘ylar ko‘pkarisiz

o‘tkazilmagan. Har bir o‘zbek urug‘ va qabilalarida nomdor chavandozlari va polvonlari bo‘lib ularning g‘alabalari ularning otlari bilan bog‘liq hisoblangan. Turkiy xalqlarda, jumladan, o‘zbek xalqi tarixida ham ot totemi muhim o‘rin tutgan va uning izlari maishiy turmushimizda bola tug‘ilishidan tortib to azagacha bo‘lgan marosimlarimiz tarkibida bugungi kungacha saqlanib kelgan. Insoniyat tarixi juda qadim zamonlardan buyon ot bilan bog‘liqdir. Tarixiy manbalarda qayd qilinishicha, Yevroosiyo dashtlari va O‘rta Osiyoning yon bag‘irlari ilk bor madaniylashgan otlar vatani hisoblangan. Mutaxassislar otlarning paydo bo‘lish tarixini olti million yil avvalgi davrlar bilan bog‘laydilar. Qadimgi turkiylar ilohiy mo‘jiza bo‘lmish otga gapiradigan, ucha oladigan aqlli maxluq, sifatida qaraganlar. Turmushda muhim o‘rin tutgan ot muqaddaslashtirilib, topinish darajasigacha ko‘tarilgan. qadimda ko‘pgina xalqlarda jangchini oti, xotini, buyumlari, oziq,-ovqatlari bilan birga dafn etish odati bo‘lgan. Bunday marosimlar animistik tasavvurlar, inson ruhining u dunyoda ham yashashiga ishonch bilan bog‘liqdir.

Turk olimi Usmon Turon ham yuqoridagi fikrni tasdiqlagan holda, «Turkiy xalqlarda o‘lgandan keyin otlari va qurol-aslalari bilan ko‘milishiga sabab, hayvonga minib jannatga ketishlariga ishonch bulgan» — deb yozadi . Insonni tirikligida minib yurgan oti bilan birga ko‘mish odati miloddan avvalgi VII—VIII asrlarda skiflar davridan to milodiy VII asrgacha davom etgan. Bu marosim asosan VI asrda Turk xoqonligida keng tarqalgan edi. Qadimgi turkiy xalqlar ikki dunyoni ham otsiz tasavvur eta olmaganlar. Ularda jangchi vafot etgach, udumga ko‘ra, sevimli otini egar-jabduqlari bilan egasining yoniga izzat-xurmat ila dafn etilgan. Agar marhumning qarindoshlari ot ko‘mishga qurbi yetmasa, unda ot egar-jabduqlari va anjomlari ko‘milgan. Turkiy xalqlar dunyoqarashlarida ot totemi muhim o‘rin tutganligini xitoy manbalari ham tasdiqlanadi. Manbalarda bayon etilishicha, turkiylarning bobokalonlari vafot etgan kishining oti va egar-jabduqlarini yoqib, uning kulini marhum ortidan olib borganlar . Ot totemiga e'tiqod izlari o‘zbeklarning yig‘i yo‘qlov marosimlarida ham o‘z ifodasini topgan. Axborotchilarning ta'kidlashlaricha, yaqin o‘tmishda ham o‘ziga to‘q kishi olamdan o‘tganida onasi, xotini, singlisi va bir qator qarindoshlari uning otini tuzab, kiyimlarini ot ustiga tashlab, atrofida aylanib, marhum amalga oshirgan ezgu ishlarini eslab yig‘laganlar. Bu marosim otga «davra solish» deb atalgan. Marosim yakunida otning dumi kesilib, o‘z ixtiyoriga qo‘yib yuborilgan va bu otni hech kim minmagan. Kesilgan dum esa ot egasining marhumligini anglatgan. O‘zbeklar orasida muqaddas jonivor otning boshi turarjoy tomonga qaratib bog‘lansa, u o‘z nafasi bilan uyga qut-baraka beradi, deb hisoblangan. Ot nafasi ba'zi hastaliklarga ham davodir. Xalqda ot boshiga qamchi bilan urish gunoh hisoblangan. Muchal yillaridan bo‘lmish ot yili qadimdan qutli, barakali keladi deb ishonilgan. qizlar

tushida ot ko‘rsa, unga sovchi keladi, yigit tushida ot ko‘rganda esa uning martabasi ulug‘ bo‘ladi, deb irim qiladilar. Bundan tashqari ilgari ayollar paranjisi ostidan betga to‘siladigan to‘r parda, ya'ni chachvon, chimmat ot yolidan to‘qilgan. Chaqaloq bo‘yniga ham yaxshi niyat bilan ot tolasini bog‘lab quyishgan. Xomilador ayollarni ins-jinslardan asrash niyatida eshik tepasiga ayg‘ir yungini ilib quyishgan

Bunday etnografik detallarning barchasi magik himoya vositasiga karatilgan. Qadimdan insonlarning eng yaqin do‘stlaridan biri bo‘lgan ot bizning qadriyatlarimiz bo‘lgan bayram va to‘ylarimizda ham o‘rni beqiyos hisoblanadi. Ko‘pkari ya’ni uloq Markaziy Osiyo xalqlarining qadimdan nishonlanadigan ommaviy, umummilliy o‘yinidir. U ko‘pincha g‘alaba yoki hosil bayramlari, to‘ylar va sayillar sharafiga o‘tkazilgan. Podsholar va ularning amaldorlardan tashqari boy badavlat odamlar, hatto oddiy aholi vakillari ham Uloq o‘yinlarini tashkil etishi mumkin bo‘lgan. Ko‘proq xatna (chipron) to‘y va marosimlarida rasm bo‘lgan. Uloq o‘zbek xalqlari, asosan uning qo‘ng‘irot, qurama, ming, mang‘it, oyrat, yoyilma, kenegas, qipchoq, barlos kabi urug‘lari orasida ommalashgan. Uloq o‘yinlari boshlanmasdan avval maxsus jarchilar qishloqlar va ovular markazlariga yuborilib, aholi ko‘p yig‘iladigan gavjum joylarda, bozorlarda ko‘pkari Uloq kim tarafidan, qayerda, qachon va nima sababdan o‘tkazilishini va qo‘yiladigan yutuqlarni ma’lum qilishgan. Har xil joyda har xil shartlar bo‘yicha (chortoq, sudratma, marra, poyga, pakka, minbar va boshqa nomlar bilan atalgan) Uloq o‘yini o‘tkazilgan. Ko‘pkari ko‘ngilochar tomosha yoki oddiy o‘yin bo‘lmasdan yosh bolalar va yigitlarni mardlik, jasurlik, epchillik, dovyuraklik fazilatlari bilan tarbiyalashga xizmat qilgan. Uloq o‘yini otlarning naslini yaxshilashga, chidamli, tez harakat qilashga, zotini ko‘paytirishga yordam beradi. Qorabayir, arabi, axaltekin, qurama, laqay, kustanay, qorabog‘ va Orlov zotlari Uloqchi otlar sanaladi. Uloq xalq o‘yini, asosan, ikki qismdan iborat - solim (qoqma) va poygadan iborat. Solim (qoqma). Chortoq ustidagi hakamlar (bakovullar) uloq (so‘yilib ichki a’zolari, bosh va oyoqlari kesilgan echki yoki buzoq)ni davraga tashlashadi. To‘dada chavandozlar Uloqni olib, tortishib, eng kuchlisi Uloqni belgilangan manzilga yetkazib olib kelishi lozim. Kimdir Uloqni marraga bir o‘zi halol yetkazsa, unga oldindan atab qo‘yilgan sovrin tortiq etiladi.

Katta to‘ylarda sovringa pul, mato, kiyim, gilam, qo‘chqor va boshqa qimmatli buyumlar qo‘yiladi. Poyga ikki turdan iborat: biri otda chavandozning poygasi (qo‘pkari Poyga) va ikkinchisi Uloq bilan chopish poygasi. Uloq bilan poygada belgilab qo‘yilgan joydagi Uloqni olish uchun hakamlarning ruxsatidan so‘ng chavandoz ot choptirib Uloqni yerdan ko‘tarib olishi va manzilga yetkazishi kerak. Oxirgi vaqtlarda Uloq o‘yini sport turiga kiritildi hamda O‘zbekiston respublikasida rasmiy musobaqalar, xalqaro turnirlar o‘tkazila boshlandi Otning

xosiyatli tomonlaridan biri shundaki ot kishnab turgan xonadonda baraka bo‘ladi deyishadi. Ot xonadon boshlig‘iga hamroh bo‘ladi. Uning og‘irini yengil , uzog‘ini yaqin qiladi. Xalqimizda otning oyoqlari ham xosiyatli hisoblanadi. Qadim zamonlardan beri, ko‘p odamlar otning taqasini katta xususiyatga ega tumor hisoblab kelishgan. Ular himoya ramzi xavfsizlik belgisi hisoblangan. Qadimda har kim ham ot sotib olishga qurbi yetmagan. Ot boylik va mol-davlat ramzi bo‘lgan. Oddiy qambag‘al aholning uni sotib olishga qurbi yetmagan. Shuning uchun agar kimdir ishlatilgan eski taqani topib olsa ham bu omad belgisi deb hisoblashgan va uni uyiga olib borib devorga ilib quyishgan. Agarda yangi uy qurilsa uyning ostonasiga qoqib quyishgan. Yangi uyga Baraka kirsin har xil yomon ins-jinslardan uzoq bo‘lsin deyishgan Turkiy xalqlarda qadimda jonli tabiatning bir bo‘lagi hisoblangan hayvonot dunyosi bilan bog‘liq aloqadorlik va har bir bayram va marosimlarida totemlar bilan bog‘liq urf-odatlar saqlanib qolgan. Masalan o‘zbek xalqi qadimdan to shu bugungacha bo‘ri to‘temi alohida ahamiyatga ega hisoblanadi. Ilonlarga sig‘inish qadimda insoniyat tarixida ma'naviy madaniyatida muhim ahamiyat kasb etgan.

O‘rta Osiyo xalqlari orasida ilon qadimdan tuproq va suv ramzi bo‘lgan. U qadim-qadimdan mahalliy aholi diniy marosimlari hamda tasviriy san'atida muhim o‘rin tutgan.

Rivoyatlarda XX asrga qadar ilon obrazi xosildorlik ramzi bo‘lishi bilan birga suv ilohining asosiy vazifalaridan birini bajargan. Vodiyning Kosonsoy tumani aholisi orasida oq, ilonni o‘ldirish gunoh, hisoblangan. Chunki oq ilon kurinishida musulmon parilar yashaydi, deb tasavvur qilishadi. Oq ilon shaklida yashovchi musulmon pari ovqatlanishda mushuk, sayohatga chiqishda esa kabutar ko‘rinishiga aylana olgan. Shuning uchun ham oq ilonni o‘ldirish og‘ir gunoh hisoblangan. Ma'lumotlarga ko‘ra, Oq ota mozoriga dafn etilgan Ofoq ota doim ko‘li yoki quynida bir qulochdan kattarok, boshida toji bor oq ilonni olib yurgan ekan. Ofoq ota olamdan o‘tganidan so‘ng uning mozoriga ziyoratga kelganlar oq ilonni o‘sha yerda uchratganlar. Ziyoratchilar ilonga kosada sut qoldirib ketishga dam odatlangan ekanlar. Aytishlaricha, bu ilonlar asli parilar bulib, bunday ilonlar odatda, har kimga ham ko‘rinish bermaganlar. Faqat qalbi pok, halol insonshga uni ko‘rish baxtiga muyassar bo‘larmish. Agar o‘sha inson ilon parini ko‘rgan zahoti uni ushlab olib nimani niyat qilsa, uning orzusi ushaladi degan tasavvur keng tarqalgan. Marhumlar ruhi ilonga evriladi degan asotiriy tasavvurlar dunyoning ko‘pgina xalqlariga xosdir. Buxoro viloyati aholisi boshida qora chizig‘i bo‘lgan «kokilli oq, ilon» ko‘rinsa, uni momolar arvohi hisoblab ustidan un sepadilar. Andijon aholisi naznida odam tushiga ilon kirishi nihoyatda katta muvaffaqiyat, boylik alomati sanalgan. Shu boisdan ham xalqimizda ilon haqida «Tushda ko‘rsang - ganch, o‘ngda ko‘rsang yanch!» degan

maqol dunyoga kelgan. Sharqda, jumladan, o‘zbeklarda muchal yillaridan biri ilonga tegishlidir. Ilon xalqimizda donolik, farosat, iroda, go‘zallik ramzi, deb e'zozlanadi. Yana bir shunday alohida qadrlanib ezozlanadigan jonzotlardan bir baliq hisoblanadi. Baliq qadimdan mol davlat va farzand ramzi hisoblangan. Agarda kimdir tushida baliq ko‘rsa yoki istemol qilsa u farzand ko‘rishidan belgi sifatida qaralgan. Baliqlarni bugungi kunda ham muqaddaslashtirish davom etib kelmoqda. Masalan Jizzax viloyati G‘allaorol tumanida joylashgan Sad ibn abu Vaqqos ziyoratgohidagi buloqdagi baliqlarni muqaddas bilib ularga tegish, tutish, o‘ldirish yoki istemol qilish og‘ir gunoh sanaladi. Bundan tashqari yurtimiz hududida bunday ziyoratgohlar juda ko‘p. Masalan Farg‘ona viloyati Farg‘ona tumanidagi Sadqaq ota ziyoratgohi buloqlaridagi baliklarga mahalliy axoli baliq qiyofasidagi avliyo sifatida munosabat bildiradi. Shu sababga ko‘ra bu baliqlarni o‘ldirish yoki ushlash og‘ir oqibatlarga olib keladi deb qaralgan. Ayniqsa muqaddas joylar buloqlaridagi baliqlar azizlanadi. Sadqaq ota, Suxdagi Xazrat Ali mozoridagi baliqlarga sariq, kasali (gepatit) bilan og‘rigan kishilar qarasa kasallik baliqlarga o‘tib darddan forig‘ bo‘ladi degan qarash mavjud.

O‘tmishda juda kup urug‘-qabilalar bo‘rini o‘z totemi — ilk ajdodi deb xisoblaganlar. Jumladan, qadimiy afsonalarda bo‘ri turkiy qabilalardan bir qismining buyuk ajdodi sifatida ulug‘langan va shu boisdan u turkiy xalqlarda muqaddas hayvon sanalgan. Bo‘ri totem sifatida qabul qilingach, ota-ona kabi xaloskor, yo‘l ko‘rsatuvchi, qaxramonlarga yordam beruvchi, shavkatli, jasoratli, yaxshiliksevar jonzod sifatida tanilgan. Bundan tashkari, xalqimizning bo‘ri bilan bog‘lik afsona va rivoyatlarida u odamlarni barcha kulfatlar, kasalliklar va yovuzliklardan asrovchi homiy ximoyachi sifatida ham tasvirlanadi. Bo‘riga nisbatan shakllangan izzat-xurmat va extirom o‘rta Osiyo va Shimoliy Amerikada tosh (paleolit) davridayoq mavjud bulib, qadimiy turkiylar bo‘rini bevosita osmon bilan bog‘laganlar. Bo‘riga totem sifatida boshqa turkiy xalqlar hayotida ham keng tarqalgan. Xitoy mualliflari ma'lumotlariga ko‘ra, VI asrda turkiylarda bo‘ri xon va xoqon so‘zlari sinonim tushunchasini anglatgan. Bo‘riga toipinish izlari o‘zbek xalqining turli urf-odatlari va irimlarida bugungi kunga qadar ma'lum darajada saqlanib qolgan. O‘zbek xalqi orasida yangi tug‘ilgan chaqaloq, hayotini bevaqt o‘lim va turli balo-qazolardan asrash bilan bog‘liq, o‘tkaziladigan qator marosimlarda bo‘ri totemi bilan bog‘lik rasm-rusumlar qadimgi turkiy xalqlarning totemistik ko‘rinishlardagi qarashlari bilan tula-tukis mos keladi. Bo‘ri totemining oila va farzand tushunchalari bilan bog‘liqligi Farg‘ona vodiysida farzandsiz ayollarning bo‘ri tishini taqib yurishida yaqqol namoyon bo‘ladi. Andijonda bola tug‘ilishini osonlashtirish niyatida bo‘lg‘usi onaga quritilgan bo‘ri yuragidan oz miqdorda yedirilgan yoki tulg‘oq tutgan ayol kurpasining o‘ng tomoniga bo‘ri payi

qo‘yilgan. Farzand dunyoga kelgandan so‘ng esa u yetti kun davomida saqlab turilgan. So‘ngra bo‘ri payini olib uyga yoki chaqaloq beshigiga osib qo‘yilgan. Agar oilada farzand turmasdan go‘dakligida vafot etaversa, bo‘riga umr ato etuvchi jonzot sifatida qaralgan. Bu holat farzandi vafot etgan ayolni bo‘ri terisiga o‘ralganlikda namoyon bo‘lgan. Bundan tashqari bo‘ri tanasining turli a'zolari ham o‘ziga xos himoya vositasi sifatida bolalar beshigiga ilib qo‘yilgan. Surxondaryo viloyatida yashovchi qo‘ng‘irot o‘zbeklarida bo‘ri tishi, tirnog‘i va etining parchasini bola boshiga himoya vositasi sifatida osib quyish odati bo‘lgan. Aynan bo‘ri tishi, bo‘ri tirnog‘i, bo‘rini yungi, bo‘rining bazi suyak qismlari qadimdan omad keltiradi, balo qazodan asraydi deb qattiq ishonishgan. Bo‘rining yog‘ini chaqolaqqa yalatish, badaniga surtish uning qishdan sovuq yemay, kasal bo‘lmay o‘tishini taminlaydi deb ishonishgan. Bu udum O‘zbekistonning chekka chekka bazi qishloqlarida hozir ham saqlanib qolgan.